

Balázs Géza

A magyar reformáció nyelvi hatásai

Művelődéstörténészeink egybehangzóan állítják: a magyar reformáció rendkívüli hatással volt a magyar kultúrára és nyelvre; bizonyítékait mindennap tapasztalhatjuk (kultúránkban, templomainkban, de még a helyesírásunkban is), ezért nincs is okunk ebben kételkedni. A reformáció a humanista eszmékkel együtt lépett fel, demokratikus szellemiséget képviselt. Az ötszáz éve kezdődött folyamat túlmutatott a vallási kereteken, és sok területre (mentálitás, nyelv, gazdaság, mindennapi gyakorlati élet) kiterjedt. Végző soron pedig elindította a nemzettudat megszületését.

A reformáció sikerének okai. A reformáció sikerének egyik oka az volt, hogy olyan időszakban indult el, amikor Európában éppen egy nagy technológiai forradalom zajlik: az írásbeliség forradalma, a Gutenberg-galaxis megszületése. Kiss Jenő egyenesen azt mondja: „a reformáció kezdettől fogva kommunikációtechnológiai fölényébe került a katolicizmussal szemben”.¹ A reformáció az első pillanattól ösztönzi a napi bibliaolvasást, ráadásul anyanyelven. Gyors magyarországi terjedésének másik oka a 16. századi megosztott, három részre szakadt országban egyfajta új, összetartó erő (erőt adó hit) keresése.

Mindkét ok (a kulturális: technológiai forradalom, valamint a mentális-szociális: összetartó erő keresése) kapcsolatba hozható az anyanyelvűség kultúrájával, esetünkben a magyarnyelvűség szorgalmazásával.

Különösen szép és akár korunk számára is példamutató a párhuzam: valószínűleg a magyar kulturális élet viszonylagos folyamatossága és színvonalas-sága tudta átmenteni a magyarságot ezen a két nehéz századon. Nemeskürty István (2003: 58) így látja: „A török hódoltsági városokban (Pécs, Szeged, Kecskemét) magas színvonalú kultúrélet zajlott, iskolák működtek, katolikus, református, evangélikus, unitárius (szentháromság-tagadó), zsidó felekezetek háborítatlanul éltek a maguk életét. Sztárai Mihály, Dráva menti evangélikus lelkész, török megszállt területen színdarabokat írt parasztjai számára; egyik színművét a messzi Kolozsvárott, az Erdélyi Fejedelemség területén, másikat Magyaróvárott, Habsburg-Magyarországon nyomtatták ki.”

Szathmári István (2017) a reformáció nyelvi hatásának sikerét a következőkben látja: a már említett könyvnyomtatás és magyarnyelvűség mellett az iskolázás, szépirodalom elindulása, új szellemi központok létrejötte (pl. Bethlen Gáboré Erdélyben), végül pedig az egységesülő (ezért mindenki számára jobban érthető) magyar irodalmi nyelv kialakulása. Ez részben a

¹ Kiss Jenő: A reformáció és a magyar nyelv. <http://evangelikus.hu/BESZ-Kiss-Jeno-eloadas.2017.április.13.>

Károlyi-biblia² (1590) nyelvi hatásának is tekinthető: „Mindenekelőtt az istentiszteleteken rendre a Bibliából vett részleteket hallottak a jelenlévők, részben szó szerint felolvasva, részben a prédikációkban azokat interpretálva. De a Biblia volt az alapanyaga az iskolai hit- és erkölcsstanóráknak is, jóllehet a bibliai történeteket a gyerekek rendszerint már az iskolás koruk előtt megismerték édesanyjuktól vagy nagyszüleiktől. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a Biblia legfontosabb, legszebb részeit a legtöbben könyv nélkül ismerték (ilyenformán még az írni, olvasni tudás se volt akadálya az előbbieket ismerték!); hogy korábban sokan a Biblia szövegét véve alapul tanultak meg a családban írni, olvasni és hogy (...) akadtak többen olyan felnőttek is, akik egyszer vagy többször átolvasták a Bibliát, akkor valóban elmondhatjuk: ez a csodálatos könyv elkísérte az embereket a bölcsőtől a koporsóig, és közben szinte elkerülhetetlen befolyásolta nyelvüket, beszédüket is” (írja Csúry Bálint nyomán Szathmári 2017: 213). Csúry Bálint (1940) szülőfalujának (a mai Románia területén található) Szatmár megyei Egrinek népryelvében közvetlenül kimutatta a Károlyi-biblia hatását: csaknem 150 bibliai eredetű nevet, szót, szólást, közmondást dokumentált. Néhány példa:

Isten neviben = ingyen

Te áruló Júdás = áruklódó személy

Megverem a pásztort és elszélednek a nyájnak juhái = Verd meg a pásztort, elszéled a nyáj; jelentése: 'ha vezetőemberét megölik, széttűlik az ország'³

A Károlyi-bibliával kapcsolatba hozható köznyelvi (tehát napjainkban is gyakran használt) szállóigék, szólásmondások, közmondások egy egész kötetet töltenek meg (Csizmadia 1990).

Anyanyelven – mindenképp. A reformáció terjedésének fő eszköze tehát az anyanyelvűség volt. Ez a folyamat már a középkorban megindult, majd folytatódott az erasmistákkal, végül pedig a reformáció teljesítette be. A vallási anyanyelvűségnek előzményei voltak egyes 15. századi kódexek. A legkorábbi magyar bibliafordítások ugyancsak egy katolikus, anyanyelvűséget szorgalmazó reformtörekvés eredményeként születtek. Összefoglaló néven Huszita bibliaként emlegetjük a három kódexben ránk maradt első bibliafordítást. Ezek a következők: az Ószövetség kisebb könyveit tartalmazó Bécsi kódex, a négy evangéliumot magában foglaló Münchener kódex és a zsoltárok prózai fordításait közreadó Apocrif-kódex (Dömötör 2006: 71). 1533-ban Krakkóban jelent meg az első magyar nyelvű nyomtatott könyv, az erasmista Komjáti Benedektől: Szent Pál leveleinek magyar fordítása. Ide sorolható Pesti Gábor Új testamentuma és Sylvester János sárvár-újszigeti tanár-nyelvész-bibliafordító-nyomdász munkássága. Sylvester 1541-ben fordította le az Újszövetséget: ez az első nyomtatott, teljes magyar nyelvű Újszövetség. Sylvester erasmista,

² A művelődéstörténetben ingadozik Károlyi Gáspár nevének mai helyesírása: Károlyi ~ Károli. Ha ragaszkodunk a régi helyesíráshoz, akkor Károli, ha átírjuk, mint a népes családta többi tagja esetében: akkor Károlyi. Írásomban az érvényes akadémiai helyesírás által javasolt Károlyi Gáspár, Károlyi-biblia formát követem: AKH. (2015) 337. Egyúttal elfogadom, hogy létezik ennél szigorúbb, hagyományőrző (a protestáns gyakorlatra jellemző) megoldás is.

³ A bibliai szövegeket mai átírásban közlöm.

környezete protestáns: „működésének központja, Sárvár azonban a következő évtizedekben a dunántúli magyar evangélikusság első számú centrumává lesz” (Mányoki 2016).

A Biblia jusson el mindenkire a saját anyanyelvén, az istentiszteletek legyenek anyanyelvűek, ez volt a reformáció fő gondolata. Forradalmi hatása volt ennek a nagyon természetes gondolatnak. A világ befogadásának, megértésének legfőbb eszköze az anyanyelv. Ezt vitte át a reformáció a vallási tanításokra. A magyar reformáció első évszázadában öt Újszövetség és egy teljes Ó- és Újszövetség-fordítás született. Az öt Újszövetség közül kettő, Pesti Gáboré és Sylvester Jánosé erasmista jellegű, ezt követte Heltai Gáspár, Melius Juhász Péter, Félegyházi János protestáns Újszövetsége. A teljes protestáns Biblia Károlyi Gáspár és munkatársainak a fordítása, az 1590-ben megjelent Vizsolyi-biblia. Ez a Biblia mindenképpen fordulópont a magyar nyelv történetében: mert kiegyenlítettebb nyelvhasználata meghatározó hatású lett az irodalmi nyelv alakulására (hasonlóan a Luther által fordított német Bibliához), valamint a népnyelv alakulására is. „Hatása mind a szó- és szóláskincsben megnyilvánul, mind a – más nagy tekintélyű szerzők által is képviselt – e-ző nyelvjárásnak az ő-zővel szembeni uralomra segítésében érvényesül” (Dömötör 2006: 175).

Nemcsak a bibliafordítások érdemelnek figyelmet, hanem a zsoltafordítások is. A Luther által írt himnuszok Németország mellett Magyarországon is terjedtek. Ezt szolgálta Gálszécsi István 1536-ban Krakóban megjelent – hazánkban első protestáns – énekeskönyve: *Kegyes énekekről és keresztyén hitről való rövid könyvecske*. Ebben több szép Luther-ének is van, de régebbiek is megtalálhatóak benne. A 16. században további énekeskönyvek is megjelentek például Huszár Gáltól, Gönczi Kovács Györgytől. A legkiemelkedőbb protestáns énekeskönyv Szenczi Molnár Albert zoltároskönyve. A genfi zoltárokat átültetve addig ismeretlen formákkal gazdagította a magyar verselést, munkája egyúttal a szakszerű műfordítás mintaképe lett. Egyébként Károlyi és Szenczi munkássága összekapcsolódik. Szenczi Molnár Albert Károlyi Gáspár környezetében tanúja volt a Károlyi-biblia fordításának és kinyomtatásának, nevéhez fűződik a Károlyi-biblia javított kiadása.

A reformáció az elindítója a magyar nyelvi sztenderdizációnak, azaz az irodalmi és a köznyelv egyesülésének. A 16. századig nem volt egységes irodalmi nyelvünk, a magyar nyelv csak táji-regionális nyelvváltozatokban létezett. A magyar sztenderdért két nagyobb nyelvjárási terület versengett: a keleti és a nyugati. A keleti győzött, s ennek legfőbb oka az a széles ívet kirajzoló északkeleti nyelvjárásban született Károlyi-féle Vizsolyi-biblia nyelve volt – amely évszázadokra meghatározta a magyar nyelv fejlődését. A Károlyi-biblia nyelvét terjesztették a sárospataki, debreceni, kolozsvári iskolák. Az egyszerű abaúji falu, Vizsoly, a biblia miatt vált híressé. Manapság ezzel a (némileg anakronisztikus) idegenforgalmi szlogennel fogadja a látogatót: *A református Betlehem...* A későbbiekben Kazinczy Ferenc nyelvújító munkássága is ehhez a tájhoz kötődik. Tehát Károlyi és Kazinczy: mai magyar irodalmi és köznyelvünk megalapozói.

A magyar stílus történetében a 16. századi biblia- és zsoltafordítások önálló protestáns biblikus-zsoltaáros stílust alakítanak ki Szabó Zoltán (1986: 52–56) szerint. A Károlyi-biblia nyomán terjedt el pl. az *olyan fősvény, mint a hét szűk esztendő, úgy áll, mint a Sion hegye*. A stílus sajátosságai: bibliai képek, zsol-

táros bűnbánati hangnem, zord erejű, komor, ószövetségi tónus. Nagy hatással volt a következő évszázadok íróinak stílusára egészen a 18. század végéig. A 20. században, például Ady verseiben a stílusújítás forrásává vált.

A protestáns bibliák nyelvi-stílusbeli hatása az ajánlott napi bibliaolvasás miatt volt jelentősebb, mint a katolikusoké (pl. Káldi György 1626-os bibliája). Hallottam olyan véleményt, hogy a protestáns országokban ma is kimutatható jobb szövegértés egyik oka a rendszeres bibliaolvasásban rejlik.

Retorika, vándorprédikátorok, gyülekezeti éneklés. Az anyanyelvűség programja mellett nem lett, nem lehetett volna sikeres a reformáció, ha nem állt volna rendelkezésére néhány fontos művelődési lehetőség. Említettem már a könyvnyomtatást, az iskolák, az új kulturális központok és a szépirodalom szerepét. De még további fontos új jelenségeket kell számba venni: a retorika újjászületését, a vándorprédikátorok megjelenését és a gyülekezeti közös éneklést.

A reformáció érkezése egybeesik az ókori retorika újrafelfedezésével. Az ókori retorikusok tudományos alapon feldolgozták, leírták a meggyőzés módszerét s a mai napig alkalmazott gyakorlatát. Az ókori retorikát a reneszánsz és a humanizmus éleszti fel, s elsőként a reformáció kezdi használni. Az első hazai retorika szerzője Pécseli Király Imre (1591 k. – 1641 k.) református prédikátor, a 17. század első felének legjobb protestáns költője. 1612-ben jelent meg *Isagoges Rhetoricae* (Bevezetés a retorikába) című könyve (összesen három kiadásban)⁴, de 1656-ban Nagyváradon is kiadtak retorikát (Aczél P. – Adamik T. – Adamikné Jászó A., 2004: 211–212). Az első magyar nyelvű retorika szerzője: Medgyesi Pál református egyházi író 1650-ben Bártfán adta ki *Doce praedicare* (Taníts prédikálni) című munkáját, mely a prédikációírás szabályait táblázatba foglalja. (Aczél – Adamik – Jászó i.m.: 168). A retorika gyakorlatba ültetésével születik meg a magyar szónoki stílus, s annak választékos, szépen zengő, bibliai képeket, idézeteket használó protestáns prédikatori változata, amely mindmáig jellemzője a protestáns felekezeteknek.

A 16. században felbukkan a már névvel ismert vándorénekes (lantos), s mellette a vándorprédikátor. Róluk írja Szerb Antal: „ezekben a kimeríthetetlen erejű igehirdetőkben ölt testet magyar földön az új kor emberideálja, az autonóm személyiség”.⁵ Ilyen vándorprédikátor volt Sztárai Mihály és Skaricza Máté, akik a török időkben református hitre térítették az Ormánságot. A közösségszerveződést a közös felolvasás és éneklés élményével erősíti a reformáció. „Nyelvhasználatuknak része lett a választékos, ünnepélyes nyelv, az egyházi szertartásban, az istentiszteleteken magyar nyelven olvastak fel a Bibliából, és persze magyarul énekelték a zsoltárokat is.”⁶ Fontos újítás, hogy a kórus helyett bevezetik a gyülekezeti éneklést. A közös éneklés a hit megélésének fontos eszköze lett. A közös éneklést szolgálták a zsoltárfordítások, a magyar nyelvű énekeskönyvek, melyek számos éneke a mai napig használatban van.

⁴ Pécseli Király Imre retorikáját Constantinovitsné Vladár Zsuzsa fordításában 2017-ben jelentette meg az Anyanyelvápolók Szövetsége és a Trezor Kiadó.

⁵ Idézi Kiss Jenő, i. m.

⁶ Idézi Kiss Jenő, i. m.

Érdekes kérdés, hogy a reformáció nyelvi stílusa mennyire egynemű. Nem fedezhető fel retorikai vagy poétikai különbség az egyes felekezetek megnyilvánulásaiban. „Az ágostai, a helvét reformáció alkotásai, valamint a Szentháromság-tagadók írásai sem különböztethetők meg szövegezésük, nyelvezetük alapján. A bennük feldolgozott műveltséganyag is nagyjából azonosnak mondható” – írja Ács Pál (2009).

Két nyelvi jelenség – máig. A reformáció hatásaként két nyelvi jelenség is mindmáig fennmaradt. A magyar helyesírás történetében egészen a 19. századig számon tartjuk a nyomdászok által kialakított és képviselt katolikus és protestáns helyesírás közötti különbséget. A c-vel jelölt hangot a katolikusok *cz*-vel, a protestánsok *tz*-vel jelölték. A cs hangot a katolikusok *ch*-vel, a protestánsok *ts*-sel. Régi templomi feliratokon máig tanulmányozható ez az eltérés, pl. *Ditséret*. A különbség a 20. század eleji helyesírási egységesítésben eltűnt, de fennmaradt a családnevekben: *Móricz ~ Madách, Kovács ~ Kováts, Rácz ~ Raátz* stb. (A katolikus-protestáns helyesíráshoz lásd: Kniezsa, 1959.) A protestáns helyesírási hagyományokhoz lásd korábbi lábjegyzetünket is: *Károlyi ~ Károlí*.

A felekezeti különbségek némely terminológiai különbsége ugyancsak máig létezik, s olykor kommunikációs gondot is okoz. A katolikus terminológia (*elsőáldozás, mise, litánia, plébános*) mellett kialakultak a protestáns kifejezések (*konfirmáció, istentisztelet, zsoltár, lelkész*). A katolikusok *vízözön* összetett szava a protestánsoknál helycserés formában *özönvíz*. A bibliai nevek esetében kis kiejtésbeli különbség is megfigyelhető a katolikusok és a protestánsok között: *Izaiás* és *Ézsaiás, Samária* és *Szamária*. A vallási köszöntésekben is megvan a különbség: *Dicsértessék a Jézus Krisztus* (katolikus), *Erős vár a mi Istenünk* (evangélikus), *Áldás, békesség* (református). (A felekezeti nyelvi különbségek miatt van szükség felekezeti helyesírási, nyelvhelyességi útmutatókra, pl. *Útmutató egyházi kifejezések helyesírásiához*, 2006, *Református Nyelvhelyességi Útmutató*, 2007., valamint vallási szöszedetekre, amilyen például Erdős Attila és Kiss Gábor munkája, 2016.)

Összegzés. Hallottam egyszer egy találó megfogalmazást: ha Kálvin nem lett volna, talán most nem magyarul beszélénk. Van benne valami, de egy kis kiegészítést hozzá kellene fűzni: Ha Luther nem lett volna..., ha katolicizmus nem lett volna... S ne feledjük, hogy a katolikusok „adták” Kálvint és Luthert is, a protestánsok pedig a legnagyobb, egyetemalapító püspököt, Pázmány Pétert... A kép tehát összetett.

És mi lett volna, ha...? Meglehet, hogy akkor ma egy latinizált magyar vagy éppen a németet beszélénk. Az anyanyelvűség külső hatóerői mellett ott fáradozott száz és ezer magyar prédikátor, író, költő, nyelvtanító, és a reformáció hatására elkezdett folyamatot olyan jelesek vitték később sikerre, mint Kazinczy Ferenc, Széchenyi István, Petőfi Sándor és Arany János... Mondhatjuk, hogy a 16. században elkezdődött folyamat a 19. században, a reformkorban teljesedett ki.

A reformációnak tehát meghatározó szerepe volt az anyanyelvi kultúrában. Létrejött és terjedni kezdett az anyanyelvi műveltség. Alapjaiban változott meg

a magyarság viszonya anyanyelvéhez. Az anyanyelv megteremtette a nemzeti közösségé válás alapjait: irodalomban, költészetben, énekekben, zsoltárokból, részben a tudományos értekezésekben. Az anyanyelvi gyakorlatot nagymértékben segítették az iskolák, a (vándor)prédikátorok, a hitviták és az iskoladrámák. Elkezdődött a magyar nyelv fölemelkedése, az irodalmi és köznyelv kialakulása, a latin visszaszorulása. A 16. századi tragikus magyarországi politikai helyzetben a „nyelv a magyar állam széthullása után átvette a nemzeti együvé tartozás jelképének szerepét és képviselőjét” – írja Nemeskürty István (2003: 65). Ez a példa sajnos újra időszerű lett a 20. században. A nyelv ismét kapott és kap is ilyen nemzetmegtartó, identitás erősítő szerepet. Ezért fontos fölidézni és megismerni a reformáció kulturális, nyelvi hatásait.

Irodalom

- Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra, 2004. Retorika. Osiris, Budapest.
- Erdős Attila–Kiss Gábor, 2016. Vallási szavak kisszótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Csizmadia Károly, 1990. Bibliai eredetű szállóigék, szólásmondások, közmondások. Második kiadás. Hazánk, Győr.
- Csúry Bálint, 1940. Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához. Magyar Nyelv, 1940: 238–248.
- Dömötör Adrienn, 2006. Régi magyar nyelvemlékek. Akadémiai, Budapest.
- Kniezsa István, 1959. A magyar helyesírás története. Akadémiai, Budapest.
- Nemeskürty István, 2003. Kis magyar művelődéstörténet. 5. kiadás. Szent István Társulat, Budapest.
- Református nyelvhelyességi útmutató, Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2007.
- Szabó Zoltán, 1986. Kis magyar stílustörténet. 3. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István, 2017. A magyar reformáció nyelvi hatásáról. Magyar Nyelvőr, 141/2. 207–216.
- Útmutató egyházi kifejezések helyesírásához. Szent István Társulat, Budapest, 2006.
- Internetes forrás:
- Ács Pál, 2009. Reformáció és anyanyelvű irodalom. www.historia.hu/userfiles/files/2009-0910/Acs.pdf. 2017. április 13.
- Kiss Jenő: A reformáció és a magyar nyelv. <http://evangelikus.hu/BESZ-Kiss-Jeno-eloadas>. 2017. április 13.
- Mányoki János, 2016. ...szól néked az itt magyarul – Sylvester János, az első teljes magyar nyomtatott Újszövetség fordítója. Evangélikus Élet, 2016.11.15. <http://www.evangelikus.hu/sylvester-bibliaforditas>. 2017. április 18.